

Archeologisch bureauonderzoek

Sportpark Elsenburg Lange Kleiweg

O. Holthausen

Gemeente Rijswijk
Domein Ruimtelijke Ontwikkelingen
Team Vergunningen, Monumentenzorg en Archeologie

Inhoud

1.	Inleiding	4
2.	Administratieve gegevens	5
3.	Geologie	6
3.1	Algemeen	6
3.2	De onderzoekslocatie	8
4.	Bewoningsgeschiedenis	9
4.1	Algemeen	9
4.2	Plangebied en directe omgeving - bekende archeologische waarden	13
5.	Het Plangebied	16
5.1	Huidige situatie	16
5.2	Toekomstige situatie	18
5.3	Toekomstige situatie	18
6.	Archeologisch verwachtingsmodel	20
7.	Conclusies en aanbevelingen	22
9.	Lijst afbeeldingen	23
10.	Literatuurlijst	24
Bijlage 1	Verklaring lithostratigrafische laageenheden	26
Bijlage 2	Tijdbalk	27

Afbeelding 1.
Kaart van Nederland.
Rijswijk ligt bij de ster.

Afbeelding 2.
Topografische Kaart van
de gemeente Rijswijk.
De rode ster geeft het
plangebied aan.

1. Inleiding

De gemeente Rijswijk is voornemens om het Sportpark Elsenburg, gelegen aan de Lange Kleiweg te Rijswijk, opnieuw in te richten door herstructurering van het bestaande sportpark. In samenwerking met B.A.S. (Begelding en Advies Sportterreinen) en de huidige gebruikers van het sportpark, zullen bestaande faciliteiten worden gerenoveerd, aangepast en uitgebreid. Verspreid binnen het plangebied vinden tal van ingrijpende wijzigingen plaats. Zo wordt onder andere een deel van de bestaande bebouwing en opstallen gesloopt, worden wielervedbanen verlegd en nieuwe hockeyvelden, beregeningssysteemen en verlichtingsinstallaties aangelegd. De herstructurering voorziet eveneens in de aanleg van bouwwerken, waaronder een multifunctionele accommodatie voor huisvesting van de drie verenigingen en een tunnel onder de weilerbaan.

De aan de voorgenomen nieuwbouw gerelateerde werkzaamheden vormen mogelijk een bedreiging voor eventueel aanwezige archeologische waarden. Derhalve is besloten om door middel van een bureauonderzoek de bekende en verwachte archeologische waarden binnen het plangebied in kaart te brengen. In feite betreft het bureauonderzoek een inventarisatie van archeologische, geologische en historische gegevens. Hierbij wordt onder andere gebruik gemaakt van historische kaarten, geologische kaarten, bodemkaarten, verwachtingskaarten, archieven, literatuur en het centraal archeologisch informatiesysteem Archis. Op basis van deze gegevens wordt een gespecificeerd verwachtingsmodel geformuleerd, waarin een uitspraak wordt gedaan over de verwachte aan- of afwezigheid, aard, omvang en datering van archeologische waarden. De gegevens in dit rapport vormen de basis waarop een (beleids)beslissing genomen wordt, mede over de noodzaak om de archeologische verwachting te toetsen door het uitvoeren van een inventariserend veldonderzoek.

2. Administratieve gegevens

Datum administratieve gegevens : Januari 2021

Opdrachtgever : Gemeente Rijswijk
Domein Ruimtelijke Ontwikkelingen
Sport en Maatschappelijk
vastgoed(beheer)
Contactpersoon: dhr. P. Kops
Tel.: 070-3261115
E: pkops@rijswijk.nl

Uitvoerder : Gemeente Rijswijk
Domein Ruimtelijke Ontwikkelingen
Team Vergunningen, Monumentenzorg en
Archeologie
Taakveld Archeologie

Bevoegd gezag : Gemeente Rijswijk

Naam deskundige : dhr. drs.J.M. Koot

Beheer en plaats van documentatie : Gemeente Rijswijk
Bureau Monumentenzorg en Archeologie
Steenplaetsstraat 2A
2288 AA Rijswijk

Onderzoeksmeldingsnummer : 4941805100

Locatie

Toponiem : Lange Kleiweg

Plaats : Rijswijk

Gemeente : Rijswijk

RD-coördinaten : X= 82.668 ; Y= 449.783;
X= 82.973 ; Y= 449.453;
X= 82.809 ; Y= 449.322;
X= 82.543 ; Y= 449.668;

Kadastrale gegevens (opnamedatum: juli 2019)

Sectie : H

Kadastrale nummers : 1051

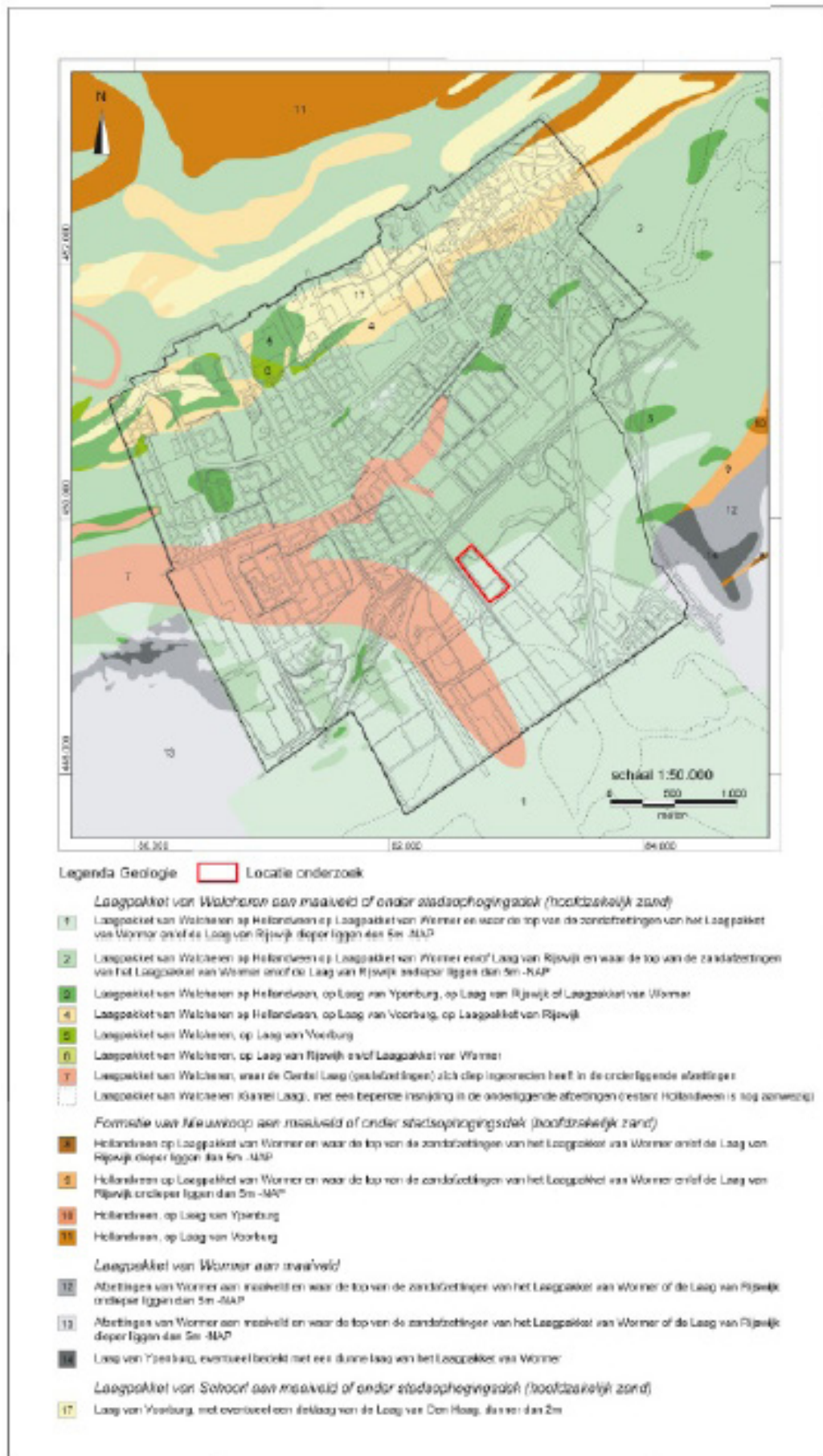
3. Geologie

3.1 Algemeen

Rijswijk bevindt zich in een geologische zone die deel uitmaakt van de Nederlandse kustvlakte (afbeelding 3). Nadat de kustlijn rond 4100 voor Chr. zijn meest landinwaartse positie, globaal op de lijn Ypenburg – Rijswijk-Zuid, had bereikt, verplaatste deze zich terug in westelijke richting. Hierbij werden strandwallen gevormd. Omstreeks 3800-3200 voor Chr. ontstond de strandwal waarop onder andere de dorpskernen van Rijswijk en Voorburg gesitueerd zijn (geologische eenheid 17, afbeelding 3). Deze strandwal strekt zich uit van Voorschoten tot in Wateringen. Op de strandwal werden ook duinen gevormd. Vanaf omstreeks 3000 voor Chr. vond op de flanken en in laaggelegen delen van en buiten de strandwal veengroei plaats door de stijging van de grondwaterspiegel. Dit veenpakket, het Hollandveen, behoort tot de Formatie van Nieuwkoop (zie o.a. geologische eenheid 11). De hooggelegen delen van de strandwal, met name daar waar zich duinen hadden gevormd, bleven vrij van veengroei.

De veengroei die omstreeks 3000 voor Chr. was begonnen ging gedurende lange tijd door. Na de veenvormingsfasen kreeg de zee weer vat op het gebied: een grote getijdengeul (geologische eenheid 7, behorende tot het Laagpakket van Walcheren) drong via de Maasmond door tot diep in het achterland. Buiten de hoofdgeul en de vele zijtakken werd klei afgezet, hoofdzakelijk in de laaggelegen gebieden, maar zelfs tot op de flanken van de strandwal. Deze getijdenafzettingen (geologische eenheden 1 t/m 6) van het zogenaamde Gantelsysteem vonden plaats tot in de Late IJzertijd (circa 200 voor Chr.), waarna het getijdensysteem verlandde. Het is vooralsnog onduidelijk wanneer het Gantel-getijdensysteem zijn invloed voor het eerst laat gelden in de omgeving van de onderzoekslocatie. De gelaagde, mariene afzettingen van het Gantelsysteem liggen erosief op het onderliggende veen- en zandpakket.

In de periode van de Vroege Middeleeuwen tot in de twaalfde eeuw werd opnieuw een kleidek afgezet, de zogenaamde Poeldijklaag. Dit gebeurde wederom vanuit de Maasmond, via de loop van de voormalige Gantel. Vermoedelijk drong het water ditmaal niet veel verder landinwaarts door dan tot de grens tussen Wateringen en Rijswijk, en mogelijk slechts binnen het voormalig stroomgebied van de Gantel. De aanleg van dijken vanaf de twaalfde eeuw betekende in principe het einde van de kleiafzettingen. Hierna zal nog slechts sporadisch sprake zijn geweest van enige kleiafzetting in tijden dat het gebied blank kwam te staan door overvloedig 'binnenwater' of inundatie ten tijde van krijgshandelingen.

Afbeelding 3. Het onderzoeksgebied gebied (rood omkaderd) op de geologische kaart van Rijswijk. Naar Vos, Rieffe en Bulten 2007.

3.2 De onderzoekslocatie

Volgens de Nieuwe Geologische kaart van Den Haag en Rijswijk (Vos, Rieffe en Bulten,2007) bestaat de bodem in het noordelijk deel van het plangebied uit (zandige en kleiige) afzettingen behorende tot het Laagpakket van Walcheren, op Hollandveen, op Laagpakket van Wormer en/of Laag van Rijswijk (geologische eenheid 2, afbeelding 3). De top van het zand behorende tot het Laagpakket van Wormer en/of Laag van Rijswijk bevindt zich in de ondergrond ondieper dan 5 m – NAP. In het zuidelijke en grootste deel van het plangebied bestaat de bodem van het plangebied uit (zandige en kleiige) afzettingen behorende tot het Laagpakket van Walcheren, op Hollandveen, op Laagpakket van Wormer (geologische eenheid 1, afbeelding 3). Hier bevindt de top van het zand behorende tot het Laagpakket van Wormer en/of Laag van Rijswijk zich in de ondergrond dieper dan 5 m – NAP.

4. Bewoningsgeschiedenis

4.1 Algemeen

De vroegste sporen van bewoning in Rijswijk en directe omgeving gaan terug tot ongeveer 3500 voor Chr. (Koot en van der Have 2001; Koot et al. 2008). De bewoningssporen in deze periode - het Midden Neolithicum (het midden van de Nieuwe Steentijd, circa 4200-2850 voor Chr.) – behoren zelfs tot de oudste in het holocene kustgebied van West-Nederland. Eén van de vindplaatsen betreft de VINEX-locatie Ypenburg, waar in 1997 op het voormalige militaire vliegveld archeologische vondsten aan het licht kwamen. Het bleek hier te gaan om een duin dat dichtbij de toenmalige kustlijn moet hebben gelegen en waar onder andere de vondst van huisplattegronden en een begraafplaats wijst op een permanente bewoning van het duin. Een ander voorbeeld is de Harnaschpolder in Schipluiden, waar voorafgaand aan de bouw van een groot waterzuiveringscomplex een duin werd ontdekt met bewoningssporen en enkele graven (Louwe Kooijmans & Jongste, 2006). In Wateringen zijn eveneens bewoningssporen uit het (Midden) Neolithicum aangetroffen. Hier vormt de vondst van een huisplaats een belangrijke aanwijzing voor een (deels of volledig) sedentaire leefwijze. Aanwijzingen voor het houden van runderen en het verbouwen van graan ondersteunen dit beeld (Raemaekers 1997, p. 157, 159-161).

Bij de aanleg van de woonwijk De Strijp op de bovengenoemde strandwal van Rijswijk (Voorschoten – Wateringen) werden in 1996 bewoningssporen aangetroffen uit een latere fase van het Neolithicum (Koot 1997). Enkele jaren later, in 2000, werden bij het nabijgelegen sportcomplex De Schilp eveneens archeologische vondsten uit deze periode gedaan. Bij de aanleg van een nieuwe riolering aan de Schaaapweg, in 2001, werd duidelijk dat men ook deze locatie gebruikte voor bewoning en/of economische exploitatie in deze periode. De vondsten die tijdens deze onderzoeken aan het licht zijn gekomen – met name vuurstenen werktuigen, aardewerkfragmenten en slachtafval - worden alle toegeschreven aan de zogenaamde Vlaardingen-groep en worden gedateerd in de periode omstreeks 2700-2600 voor Chr. (Koot 2001). De verspreiding van de vindplaatsen op dit deel van de strandwal doet vermoeden dat er wel eens sprake kan zijn van één grote vindplaats uit dezelfde periode, hoewel vooralsnog niet kan worden uitgesloten dat het meerdere vindplaatsen betreft die elkaar in tijd hebben opgevolgd.

Uit de periode tussen de laatste fasen van het Neolithicum en de Vroege IJzertijd zijn in Rijswijk slechts enkele schaarse archeologische aanwijzingen bekend. Tot voor kort ontbraken aanwijzingen voor bewoning in de Bronstijd geheel; toch heeft recent onderzoek enige nieuwe informatie opgeleverd. Zo is aan de Dillenburglaan een vindplaats uit de Midden-Bronstijd aangetroffen. Het betreft een constructie van gekliefde eikenhouten stammetjes, die men circa 1750-1600 v. Chr. vermoedelijk had aangebracht om de ondergrond plaatselijk te verstevigen. De aan de Generaal Spoorlaan gelegen Stadhuislocatie heeft vondsten als aardewerk, houtskool en vissenbot opgeleverd, die erop wijzen dat de locatie in de Late Bronstijd (circa 900 v. Chr.) werd bewoond. Het nagenoeg ontbreken van bewoningssporen uit deze periode houdt waarschijnlijk geen verband met een bewoningshiaat, maar betreft eerder een leemte in onze kennis. De stand van het archeologisch onderzoek, toeval of verstoringen van de bewoningssporen door latere bewoners kunnen factoren zijn die in dit verband een rol spelen. Wanneer we kijken in de wijdere omgeving van Rijswijk, dan blijkt dat onder andere in Den Haag in het duingebied en ter plaatse van het Bronovo ziekenhuis wel bewoningssporen uit de (Midden) Bronstijd zijn aangetroffen. Ook zijn er aanwijzingen dat onder andere in

Voorschoten en Voorburg (e.g. Park Leeuwensteijn, zie Hessing 1991) – dus op dezelfde strandwal als waar Rijswijk op ligt – wel degelijk bewoning is geweest in deze periode.

Vanaf de Midden IJzertijd wordt het beeld met betrekking tot de bewoning in Rijswijk en omgeving weer ondersteund door archeologische vondsten. Zo werden in 2000 bij het sportcomplex De Schilp krassporen van een eergetouw (een soort primitieve ploeg), aardewerkfragmenten, bot (slachtafval) en houtskool aangetroffen. De vindplaats wordt gedateerd omstreeks 400 voor Chr. (Koot 2002). Ook elders op de strandwal is gebleken dat men in de IJzertijd het gebied bewoonde. Voorbeelden zijn de vindplaatsen aan de Herenstraat, vóór de oude kerk, en aan de Van Vredenburgweg (Koot 1994). Evenals bij de vindplaats De Schilp werden aan de Herenstraat krassporen van een eergetouw waargenomen, hetgeen duidelijk maakt dat men er ook gewassen verbouwde. In de directe omgeving van het plangebied zijn tot op heden nog geen vondsten uit deze periode gedaan.

Het is niet bekend of men in de IJzertijd ook het Rijswijkse deel van het klei- en veengebied buiten de strandwal heeft bewoond. Het eerder genoemde Gantelsysteem was gedurende de Midden IJzertijd enkele eeuwen actief en die omstandigheden zullen een substantieel deel van het gebied weinig geschikt voor bewoning hebben gemaakt. Toch wijzen opgravingen van huizen in Midden-Delfland uit dat men ondanks de wellicht ongunstige omstandigheden toch de mogelijkheden voor bewoning en/of economische exploitatie benutte (Van den Broeke en Van Londen 1995, p. 26-33). Een vergelijkbare situatie kan voor Rijswijk zeker niet worden uitgesloten.

Vanaf de Romeinse tijd neemt de bewoning sterk toe; dit laat zich ook illustreren aan de hand van de vele vindplaatsen uit de Romeinse tijd die in Rijswijk en omgeving bekend zijn. Een belangrijk verschil met de voorgaande perioden is dat in de Romeinse tijd eigenlijk vrijwel alle typen landschappen werden gebruikt voor bewoning en/of economische exploitatie. Behalve de hoge en droge strandwal ging men nu ook de hogere delen van het klei- en veengebied bewonen. De Gantel zal in deze periode al enige tijd niet meer actief zijn geweest. Bij verscheidene onderzoeken binnen de gemeente is vastgesteld dat het grootschalige verkavelingssysteem zich ononderbroken over de (voormalige) stroomgordel uitstrekt. Het huidige beeld is dat zeker vanaf het moment waarop men in de loop van de eerste eeuw na Chr. de kleigebieden gaat bewonen, de gehele (voormalige) stroomgordel was ontgonnen en ingericht en dat de verlande delen van de voormalige geul en delen van de oeverwallen intensief werden bewoond. Het plangebied bevindt zich op dit door het pre-Romeinse Gantelsysteem afgezette kleidek.

Voorbeelden van vindplaatsen uit de Romeinse tijd in Rijswijk zijn te vinden in onder andere het gebied direct ten zuiden van de Sir Winston Churchilllaan gelegen, zoals Eikelenburg (nederzetting met bijbehorend grafveld), de Wethouder Brederodelaan en de Burgemeester Elsenlaan/Havenstraat. In het gebied ten noorden van de Sir Winston Churchilllaan zijn vindplaatsen vooral op de strandwal te vinden, zoals naast het museum aan de Herenstraat, aan de Van Vredenburgweg en op het landgoed te Werve (Koot 1994). Verder ten zuiden van de Sir Winston Churchilllaan en dieper in het kleigebied zijn vindplaatsen uit de Romeinse Tijd gevonden in de Hoekpolder, aan de Tubasingel (De Bult), in het Wilhelminapark en 't Haantje.

De stad Forum Hadriani, in het huidige Voorburg, zal gedurende de Romeinse tijd een zeer belangrijke rol hebben gespeeld. In de wijde omgeving rond de stad zullen nederzettingen van verschillend karakter en omvang – veelal gericht op

de productie van agrarische en ambachtelijke goederen - een directe of indirecte (handels)relatie hebben gehad tot Forum Hadriani. Eerste aanwijzingen voor de productie van goederen zijn in recente jaren aangetroffen tijdens enkele onderzoeken in het Wilhelminapark. Zo werden in 2010 de onmiskenbare resten van metaalbewerking opgegraven: ijzer- en smeedhaardslakken, welke de archeologische neerslag vormen van het smeden van ijzer ter plaatse. Bij archeologisch onderzoek in 2018 (Wilhelminapark-zuidrand) en in 2019 ('t Haantje, voormalig volkstuincomplex) werden opnieuw vergelijkbare vondsten gedaan; dit maal te midden van nederzettingen zo'n 500 meter ten zuiden van de in 2010 onderzochte vindplaats. Hoewel nadere analyse van het vondstmateriaal nog moet plaatsvinden, maakt de vondst wel al duidelijk dat er op enige schaal ruw ijzererts moet zijn verwerkt tot baar ijzer, dat men vervolgens tot eindproducten smeedde. Hoewel men er vermoedelijk voorwerpen voor dagelijks gebruik van maakte, zijn er geen concrete aanwijzingen die wijzen op de specifieke aard van de geproduceerde voorwerpen.

Vermoedelijk kunnen tenminste enkele van de Rijswijkse vindplaatsen uit de Romeinse tijd, waaronder mede de bovengenoemde, worden gezien in het licht van zo'n handelsrelatie tot de stad Forum Hadriani. Het meest sprekende voorbeeld blijft voorsnog de nederzetting 'De Bult' aan de Tubasingel, die in de periode 1967-1969 is opgegraven (Bloemers 1978). Het betreft een inheemse nederzetting, bestaande uit boerderijen en bijgebouwen, uit de periode 1e-3e eeuw na Chr. Dat er sprake moet zijn geweest van een intensieve interactie tussen deze nederzetting en de nabijgelegen stad Forum Hadriani blijkt onder andere uit de aanwezigheid van uitgesproken Romeinse producten en toegepaste technieken, waarvan de in de 3e eeuw verzezen 'villa' naar Romeinse traditie een overtuigend voorbeeld is.

Aan het einde van de Romeinse tijd, in de loop van de 3e eeuw na Chr., neemt de bewoningsdichtheid af. Het huidige beeld is dat de streek grotendeels ontvolkt raakte, althans dit lijkt het geval te zijn voor de kleigronden; slechts op de strandwallen lijkt de bewoning zich te hebben voortgezet. Uit de Laat-Romeinse tijd en de daarop volgende periode – de Vroege Middeleeuwen – zijn dan ook nauwelijks bewoningssporen teruggevonden. Voorbeelden van de schaarse bewoningsplaatsen uit de Vroege Middeleeuwen zijn de locatie Hoogwerf in Naaldwijk, de locatie Molenslag in Monster (Bakx, 2020) en Ockenburg in de gemeente Den Haag (Bult 1998; Immerzeel 2005). Evenals voor de Bronstijd geldt ook voor de Vroege Middeleeuwen dat er geologisch gezien geen reden is om aan te nemen dat het landschap in Rijswijk niet geschikt zou zijn geweest voor bewoning¹.

Behalve sterke aanwijzingen dat de schaarste aan vindplaatsen inderdaad moet samenhangen met grootschalige ontvolking, kan niet worden uitgesloten dat ook hier de stand van het archeologisch onderzoek, toeval of verstoringen van de bewoningssporen door latere bewoners factoren kunnen zijn die in dit verband een rol spelen.

In de loop van de Middeleeuwen nam de omvang van de bevolking weer gestaag toe. Op de strandwal geven verscheidene vondsten blijk van deze ontwikkeling. Met het toenemen van de bevolking nam ook de behoefte aan landbouwgrond snel toe. Een belangrijk aspect van de Late Middeleeuwen in Rijswijk betreft de

¹ In Voorburg zijn vroegmiddeleeuwse vondsten bekend van en nabij Forum Hadriani (o.a. Jonge 2004; Jonge en Marcillaud 2001; Driessen & Besselsen, 2014).

grootschalige ontginningen van het klei- en veengebied vanaf de twaalfde eeuw. Bevolkingsgroei en daaraan gerelateerde toenemende behoefte aan nieuwe landbouwgronden vormde hierin de voornaamste impuls. De boeren bouwden hun boerderijen gedurende de vroege ontginningsfase diep in het achterland. Na verloop van tijd deden factoren als vernatting en economische motieven de boeren hun woningen in noordelijke richting verplaatsen. Een van die locaties waar in de twaalfde eeuw een boerderij werd gebouwd was 'De Bult', gelegen aan de huidige Tubasingel. Op de plek waar zo'n negen eeuwen eerder de Romeinse villa was verlaten, verrees nu een uit zware houten palen opgetrokken boerderij van twintig meter lang. De boerderij was gesitueerd op de noordwest-zuidoost georiënteerde strokenverkaveling waarmee men het landschap was gaan indelen.

Recenter archeologisch onderzoek, dat sinds omstreeks 2010 in het kader van de grootschalige nieuwbouw in RijswijkBuiten is uitgevoerd, heeft het beeld over bewoning en economische activiteiten in deze periode aangevuld. Een voorbeeld is een in de winter van 2015-2016 aan de Oyevaerswey opgegraven boerderij, waarbij sporen van een groot deel van de plattegrond van de boerderij zelf zijn teruggevonden. Enkele bijzondere vondsten doen vermoeden dat de bewoners een bovengemiddelde rijkdom en -status bezaten.

Een ander kenmerkend middeleeuws fenomeen is het ontstaan van kastelen, feitelijk de woningen van het adellijke deel van de bevolking. Rijswijk kende relatief veel kasteelterreinen; vanaf de 13e eeuw in eerste instantie veelal van hout gebouwd, ontwikkelden veel van dergelijke woningen zich tot aanzienlijke, uit baksteen opgetrokken en door een gracht omgeven gebouwen. Voorbeelden zijn Den Burch, het huis van Dirk van Hodenpijl/Huis te Blotinghe en Te Werve (o.a. Koot 1994). Echter, naast dergelijke aanzienlijke gebouwen bestonden er ook de bescheidenere woningen van de lagere plattelandsadel. Archeologisch onderzoek in het laatste decennium heeft juist dáárover meer informatie aan het licht gebracht. Zo werd in 2008 tijdens een opgraving aan de Klaroenstraat onverwachts een kleine versterkte huisplaats of 'kasteelterreintje' uit de veertiende eeuw blootgelegd. Dit terrein van slechts vijftien bij vijftien meter werd omgeven door een zeven meter brede gracht. Behalve baksteen(puin) in de gracht werden geen resten van het huis zelf aangetroffen. Waarschijnlijk stond de woning op een opgeworpen heuvel en heeft egalisatie in recentere tijden de sporen van de woning uitgewist (Dorenbos, Holthausen & Koot, 2010). In 2011 werden in dezelfde wijk, aan de Citerstraat, resten van een eveneens laatmiddeleeuws omgracht terrein opgegraven. Hoewel dit terrein primair een agrarische functie gehad lijkt te hebben, doen het vondstmateriaal en de gracht vermoeden dat ook hier een bewoner uit de hogere sociale klasse leefde.

In veel opzichten zal Rijswijk in de Nieuwe Tijd een voortzetting hebben gezien van bewoning en landgebruik zoals dat al in de Late Middeleeuwen was ingezet. Nog altijd kenmerkend is het platteland met verspreid gelegen boerderijen en een zich ontwikkelende dorpskern met in het centrum een parochiekerk. Vanaf de 17e eeuw ontstonden er vele buitenplaatsen: grote en luxueuze oorden voor rijke kooplieden, adel en hoffunctionarissen uit Den Haag en Delft. Deze buitenplaatsen ontstonden mede op de voormalige kasteelterreinen op de strandwal. Vaak waren de voormalige adellijke woningen vervallen of geheel verdwenen. In een enkel geval had de middeleeuwse woning de eeuwen doorstaan. Het Huis Te Werve bleef sloop bespaard, waardoor deze buitenplaats als enige nog resteert (e.g. Koot 1994; Koot & Simonis 2006). Dit in oorsprong middeleeuwse Te Werve werd in de 17e eeuw aangepast en uitgebouwd naar de wensen van de nieuwe eigenaar, tot het aanzienlijke landhuis van de gelijknamige buitenplaats. Ook het zuidelijk gelegen kleigebied zag een vergelijkbare ontwikkeling. In Sion werd het voormalige middeleeuwse kloosterterrein door opeenvolgende eigenaren uitgebreid

en gemaakt tot wat de omvangrijke en imposante buitenplaats Sion zou worden. Op de plek waar al lang ervoor de kloostergebouwen met de grond gelijk waren gemaakt, verrees nu een imposant landhuis met bijgebouwen, waarvan vandaag de dag alleen het koetshuis nog bestaat.

In recente jaren is er veel aandacht geweest voor de archeologische resten van deze buitenplaatsen in het kader van herontwikkeling en nieuwbouw. Een voorbeeld is archeologisch onderzoek naar het Huys Ter Nieuburch ter plaatse van het huidige Rijswijkse Bos. Het Huys Ter Nieuburch werd door Frederik Hendrik gebouwd in de jaren 1630-1635, op de plaats van het huidige Rijswijkse Bos. Het was één van de grootste buitenplaatsen in de regio. Het paleis was in 1697 het decor voor de Vrede van Rijswijk die hier gesloten werd. Tussen 1786 en 1791 werd het paleis gesloopt. Tegenwoordig herinnert De Naald in het Rijswijkse Bos aan de plaats waar deze eens zo grootse buitenplaats zich bevond. Toch bestond er onduidelijkheid over de vraag of (funderings)resten van het paleis en zijn bijgebouwen zijn nog in de bodem aanwezig waren. In 2009 werd in het kader van een herinrichting van het Rijswijkse Bos een deel van de westelijke zijvleugel van prins Frederik Hendrik's paleis opgegraven en bevestigden kleine proefsleuven de precieze locatie en contouren van het gebouw. Een jaar eerder, in 2008, waren de voorgenomen nieuwbouwplannen directe aanleiding voor archeologisch onderzoek op de Stadhuislocatie. Naast resten van prehistorische bewoning, werden elementen behorende tot de paleistuin blootgelegd, waaronder één van de bakstenen duikers die de vijvers onderling verbonden.

In Sion hebben verscheidene onderzoeken vanaf 2015 veel nieuwe informatie opgeleverd over het gebruik van het terrein in zowel de laatmiddeleeuwse kloosterperiode als over de buitenplaats Sion in de Nieuwe Tijd.

4.2 Plangebied en directe omgeving – bekende archeologische waarden

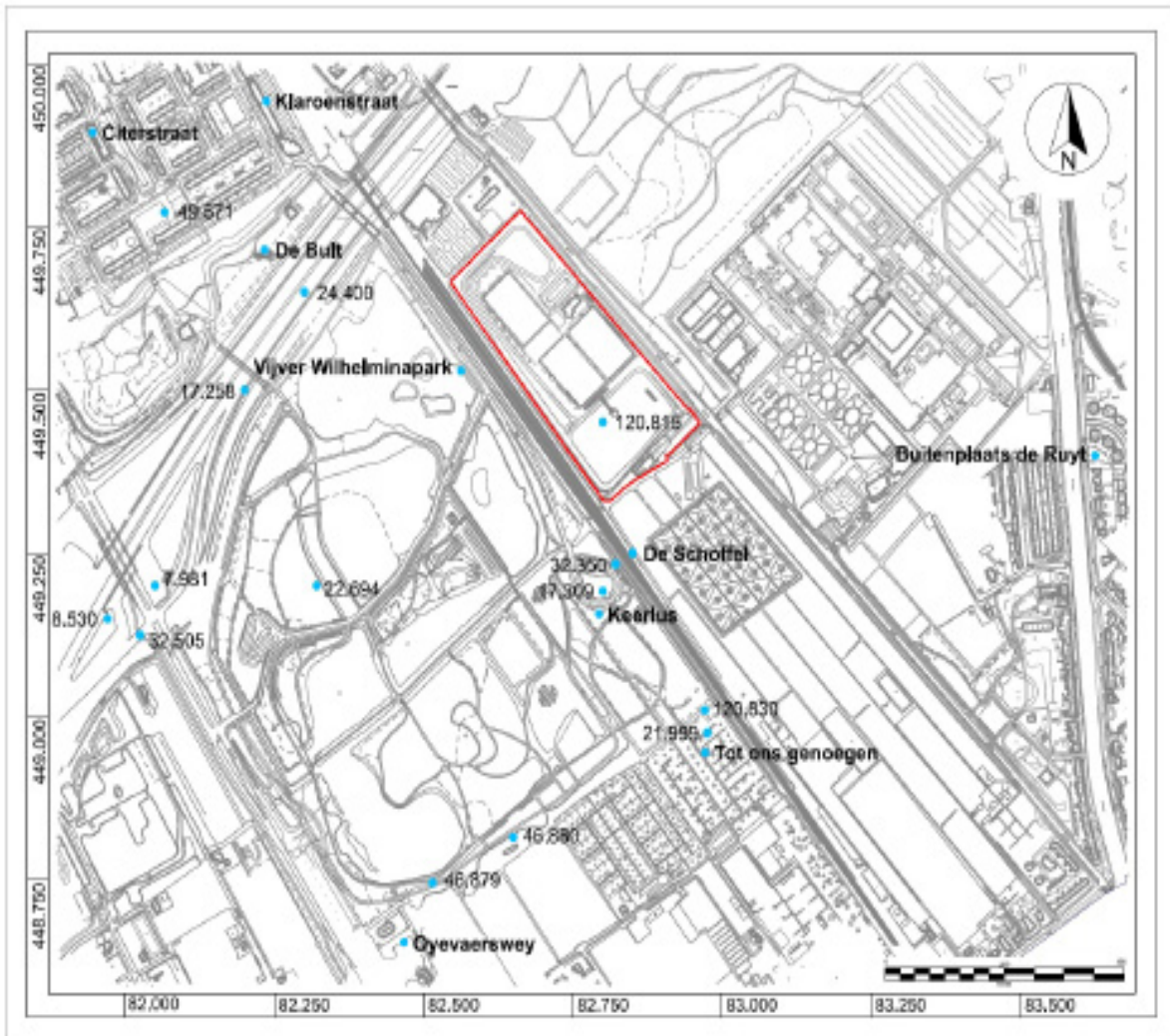
Een aantal archeologische waarnemingen in de directe omgeving van het plangebied illustreert dat ook dit specifieke deel van Rijswijk een intensieve bewoningsgeschiedenis kent. Raadpleging van het archeologisch informatie systeem Archis laat zien dat binnen een straal van circa 1 km van het plangebied aan de lange Kleiweg enkele tientallen archeologische vindplaatsen en/of waarnemingen zijn geregistreerd (afbeelding 4). De waarnemingen dateren uit de Romeinse tijd, de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Het zwaartepunt van bewoning in dit deel van Rijswijk lijkt in de Romeinse tijd en Late Middeleeuwen te liggen. De belangrijkste waarnemingen in relatie tot het plangebied betreffen de waarnemingen die zich ten westen van het plangebied bevinden. Een greep uit de archeologische vindplaatsen in de omgeving van het plangebied:

Op een afstand van circa 1000 meter ten zuidwesten van het plangebied bevond zich een laatmiddeleeuws boerderijerf, gelegen aan de Oyevaersweg. De resten van dit 12e-13e eeuwse erf zijn in 2014-2015 opgegraven, toen het terrein plaats moest maken voor de nieuwbouw van woningen. Op circa 700 meter ten oosten van het plangebied bevond zich de 17e eeuwse buitenplaats De Ruyt. Eveneens op een afstand van circa 700 ten noordwesten van het plangebied werd in 2011 aan de Citerstraat een deel van een laatmiddeleeuws omgracht terrein opgegraven. Het betreft hier vermoedelijk een terrein dat primair een agrarische functie vervulde; echter, de aanwezigheid van een gracht en het vondstmateriaal doen vermoeden dat er hier een persoon uit de hogere sociale klasse leefde. Enkele jaren eerder, in 2007/2008, werd eveneens in de Muziekburch, aan de circa 500 ten noordwesten van het plangebied gelegen Klaroenstraat ook reeds een omgracht terrein uit de late Middeleeuwen onderzocht. In dit geval betrof het een

klein terrein dat was omgeven door een 7 meter brede gracht. Deze versterkte huisplaats – of ‘kasteelterreintje’ – zal eveneens aan iemand uit de hogere sociale klasse hebben toebehoord.

De overige bekende vindplaatsen uit de nabije omgeving dateren voornamelijk uit de Romeinse Tijd. Zo bevond zich op een afstand van minder dan 500 meter ten zuiden van het plangebied een nederzetting uit de Romeinse Tijd, ter plaatse van het voormalige volkstuincomplex ‘Tot Ons Genoegen’. Een substantieel deel van het nederzettingsterrein werd in 2019 opgegraven vanwege de ontwikkeling van een nieuwe woonwijk. Verder bevond de kern van de bekende, in de jaren ’67-’69 opgegraven, nederzetting ‘De Bult’ zich op minder dan 400 meter ten westen van het plangebied. Het areal dat tot deze nederzetting behoorde was echter omvangrijker dan alleen de plek waar de boerderijen zelf zich bevonden en reikte tot vlakbij het plangebied. Niet ver ten zuiden van de Bult bevond zich ook een nederzetting in de Romeinse Tijd; op minder dan 200 meter ten zuidwesten van het plangebied werden in 1984, bij de aanleg van de ‘keerlus’ in het huidige Wilhelminapark, resten van bewoningssporen opgegraven. Naast de plattegronden van huizen werd ook een menselijke begraafing gevonden. De archeologische resten maken duidelijk dat er zich ter plaatse een nederzettingsterrein bevond. Het is echter onduidelijk waar de grenzen van dit nederzettingsterrein zich bevinden. Een cluster van tenminste drie vindplaatsen aan zowel de zuidoost- als zuidwestzijde doet vermoeden dat de bewoningssporen deel uitmaakten van één grote nederzetting of een zone met lintbebouwing. Behalve de ter plaatse van de keerlus aangetroffen bewoningsresten werden tevens sporen van bewoning aangetroffen tijdens archeologisch onderzoek aan de noordwestzijde van volkstuincomplex De Schoffel, op zo’n 100 meter ten zuidoosten van het plangebied. De derde locatie uit het cluster betreft sporen van bewoning en economische activiteiten op minder dan 100 meter ten westen van het plangebied. Hier werden in 2011, bij archeologisch onderzoek in het kader van de uitbreiding van de vijver in het Wilhelminapark, onder andere enkele complete Romeinse kruiken en resten van metaalbewerking aangetroffen. Deze resten bevonden zich precies tegenover het plangebied, aan de overzijde van het spoor; het is zeer wel mogelijk dat dit nederzettingsterrein zich voortzetten tot binnen de grenzen van het plangebied.

Op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) staat het plangebied niet aangeduid als een gebied met een vastgestelde archeologische waarde. Op de Cultuurhistorische Hoofdstructuur (CHS) Zuid-Holland (versie januari 2017) is het plangebied aangeduid als een gebied met een redelijke tot hoge trefkans op archeologische sporen. Op de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW) staat het plangebied aangeduid als een terrein met een middelhoge archeologische verwachting. Tenslotte, volgens de Gemeentelijke Nota Tussen Oud en Nieuw. Actualisering nota Cultureel Erfgoed gemeente Rijswijk ligt het plangebied in een zone van hoge archeologische verwachting voor sporen uit het Neolithicum, de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd en een middelhoge verwachting voor De Romeinse Tijd.

Afbeelding 4. Uitsnede van de topografische kaart met daarop weergegeven het plangebied en bekende archeologische waarnemingen (toponiem / Archis meldingsnummer).

5. Het Plangebied

5.1 Historische Situatie

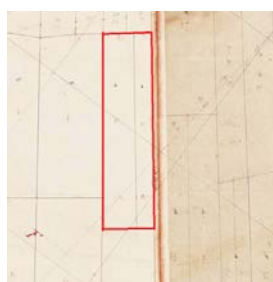
Het plangebied bevindt zich in het klei- en veengebied ten zuiden van de hoge en droge strandwal. Dit gebied werd vanaf de Romeinse Tijd geheel ingericht door middel van grootschalige verkavelingssystemen en intensief bewoond. Vanaf de 12e eeuw werd dit gebied opnieuw ontgonnen door het aanleggen van kades en het graven van kanalen en sloten. In de 13e en 14e eeuw verplaatste de bewoning zich naar de nieuw ontgonnen gronden. Evenals eerder het geval was geweest op de strandwal, vestigde men hier nu boerenbedrijven.

Over het plangebied aan de Lange Kleiweg zijn in de historische bronnen weinig of geen gegevens te vinden. De Kruikius Kaart uit 1712 laat geen bebouwing zien in of rondom het plangebied. Dit beeld is onveranderd op de kadastrale kaart van 1812, alsmede de militaire kaart van 1874. Pas Eind 19e eeuw komt hier verandering in met de bouw van wat nu de Rijksmonumenten aan de Lange Kleiweg 100 zijn direct ten noorden van het plangebied, zoals te zien op de kaart van 1874. De daaropvolgende kaarten laten echter zien dat het plangebied zelf verstoken blijft van ontwikkeling tot de uitendelijke optuiging van het sportpark Elsenburg eind vorige eeuw.

Afbeelding 5.
Plangebied
op historische
topografische kaarten..

Kruikius 1712

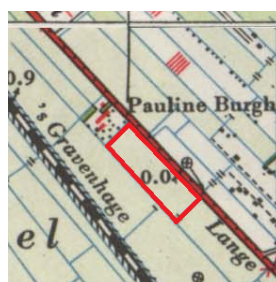
Kadaster 1812

Militaire kaart 1874

1902

1958

1995

De inrichting van het plangebied door de eeuwen heen kan verstoringen van het bodemprofiel tot gevolg hebben gehad. Mogelijk heeft men reeds vanaf de 12e eeuw in het landschap ingegrepen ten behoeve van de ontginning van het gebied buiten de strandwal. In deze ontginningsperiode werden sloten gegraven om zo het landschap in stroken te verkavelen. Door ontwatering vond tevens bodemdaling plaats. Namen als Lange Kleiweg en Grintweg, waarvan de laatsgenoemde op de kaart van 1902 direct in het huidige plangebied is te vinden, doen vermoeden dat deze grondstoffen hier in het verleden zijn gewonnen. Concrete gegevens uit deze periode en voorgaande perioden ontbreken echter voor het plangebied.

Ten tijde van de aanleg van het bestaande sportpark hebben bodemingrepen de bodem in meer of mindere mate geroerd, waarbij aanwezige archeologische resten geheel of gedeeltelijk verloren kunnen zijn gegaan. Afbeelding 6 betreft de zgn. verstoringskaart en geeft de bekende bodemingrepen binnen het plangebied weer. Het geeft een beeld van een terrein waar de aanleg van de bestaande sportfaciliteiten plaatselijk aanwezige archeologische waarden - naast voorsnog onbekende schade aan het archeologisch bodemarchief door diepwortelde bomen – een zekere mate van schade zullen hebben toegebracht. Zo bevinden zich aan de oostzijde, tegen de Lange Kleiweg, vier betonnen bakken voor wateropvang, die tot een diepte van circa 1,50 m -mv zijn ingegraven. Ter plaatse van de clubgebouwen lijkt de bodem tot maximaal circa 0,90 m -mv te zijn ontgraven. Verder zijn er onder de spotvelden uitgebreide drainagesystemen aangelegd. Echter, of en in welke mate de inrichting van het terrein als sportpark de aanwezige archeologische resten hebben beschadigd is voorsnog niet duidelijk. Een archeologisch boor- en proefsleuvenonderzoek zal hieromtrent zekerheid kunnen verschaffen. De verwachting bestaat voorsnog dat substantiële delen van de bodem binnen het plangebied nog geheel of gedeeltelijk intacte archeologische sporenniveaus bevatten.

Afbeelding 6. Overzicht plangebied met daarop weergegeven de bestaande bebouwing en de verwachte verstoringsdieptes.

5.2 Huidige Situatie

Het plangebied aan de Lange Kleiweg (perceel H1051) beslaat een circa 8 hectare groot terrein. In de huidige situatie is het plangebied in gebruik als sportpark, hoofdzakelijk bestaande uit hockeyvelden, een wielervedbaan, mountainbike- en fietscross parcours, een parkeerterrein, een tweetal clubgebouwen en groenvoorzieningen. Afbeelding 7 is een uitsnede van een luchtfoto van het plangebied (luchtfoto 2020).

*Afbeelding 7.
Luchtfoto van het
plangebied aan de
Lange Kleiweg.*

5.3 Toekomstige Situatie

In de toekomstige situatie wijzigt de inrichting van het plangebied ten opzichte van de huidige inrichting. Zo wordt onder andere een deel van de bestaande bebouwing en opstallen gesloopt, worden wielervedbanen verlegd en nieuwe hockeyvelden, beregeningssysteem en verlichtingsinstallaties aangelegd. De herstructurering voorziet eveneens in de aanleg van bouwwerken, waaronder een multifunctionele accommodatie voor huisvesting van de drie verenigingen en een tunnel onder de weilerbaan. Daarnaast worden 84 bestaande bomen gekapt en worden in het toekomstige plan circa 100 nieuwe bomen aangeplant. Afbeelding 8 geeft de toekomstige situatie weer.

6. Archeologisch verwachtingsmodel

Het gespecificeerde (archeologische) verwachtingsmodel baseert zich in feite op de in de hoofdstukken 3, 4 en 5 beschreven gegevens. Het geheel aan gegevens wordt geanalyseerd en in onderling verband geïnterpreteerd.

De IKAW geeft een middelhoge trefkans (op archeologische resten) voor het plangebied. Deze verwachting is hoofdzakelijk gebaseerd op de geologische situatie. Hier wordt een kleipakket aan het maaiveld of direct onder een aanwezig ophogingspakket verwacht. Vindplaatsen uit de perioden Romeinse tijd, Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd kunnen op basis van deze geologie worden verwacht binnen het gehele plangebied. Voor vindplaatsen uit het Neolithicum geldt een hoge verwachting voor specifiek de aanwezigheid van duintjes, zij het dat dergelijke duinen zich indien aanwezig in de diepe ondergrond bevinden. Vanwege de diepteligging van eventueel aanwezige (neolithische) duinen, zullen de meeste aan de herinrichting gerelateerde bodemingrepen niet reiken tot een dergelijk niveau.

De overwegend middelhoge verwachting voor sporen uit de Romeinse Tijd, zoals die geldt op basis van de AMK, IKAW, CHS en de gemeentelijke beleidskaarten, kan zondermeer naar een 'hogere verwachting' worden bijgesteld voor dit specifieke plangebied. Er geldt een hoge verwachting voor resten uit de Romeinse tijd op basis van de geologie en archeologische waarnemingen in de directe omgeving van het plangebied. Met name recent archeologisch onderzoek, uitgevoerd in de periode 2010-2017, heeft aangetoond dat het plangebied deel uitmaakt van een gebied dat in de Romeinse Tijd geheel was ingericht, dat intensief werd bewoond en dat men voor agrarische-/economische doeleinden exploiteerde.

Het plangebied aan de Lange Kleiweg lijkt deel uit te maken van dit in de Romeinse Tijd intensief bewoonde en gexploiteerde landschap. Het wordt zeker aan de zuid- en westzijde omringd door archeologische sporen uit de Romeinse Tijd; mogelijk wijst dit op de positie van het plangebied in de (oostelijke) randzone van een nederzettingsterrein. Op grond van de beschikbare informatie wordt dan ook vermoed dat soortgelijke resten zich kunnen voortzetten tot in het plangebied. Wat betreft de te verwachte diepteligging betekent dit, dat in principe onder de bouwvoor of verstoringniveaus resten aanwezig kunnen zijn.

Er geldt een middelhoge tot hoge verwachting voor gaafheid en conservering van aanwezige archeologische resten uit de Romeinse tijd. Eventueel aanwezige sporen uit de Romeinse tijd zullen naar verwachting hoofdzakelijk bestaan uit resten van houten constructies (palen of paalkuilen, vlechtwerk, etc.), afvalkuilen, waterputten en greppels. Specifiek wordt ook de aanwezigheid van verkavelingsgreppels verwacht, welke in het aangrenzende Wilhelminapark en 't Haantje veelvuldig zijn aangetroffen. Ook kan niet worden uitgesloten dat (crematie)graven aanwezig zijn; deze worden vaak in relatie tot wegen en nederzettingsterreinen aangetroffen. Het vondstmateriaal zal naar verwachting hoofdzakelijk bestaan uit aardewerk, baksteen, (hutten)leem, bot, natuursteen, botanische macroresten en houtskool.

De hoge verwachting om resten uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd aan te treffen wordt iets naar beneden bijgesteld. Hoewel er geen concrete aanwijzingen bestaan dat zich binnen het plangebied resten uit de Late Middeleeuwen zouden bevinden, geldt er gezien de ligging toch nog altijd een hoge tot middelhoge verwachting. Eventueel aanwezige sporen zullen naar verwachting hoofdzakelijk bestaan uit resten van houten constructies (palen of paalkuilen, hekwerk, etc.), afvalkuilen, dier-begravingen en sloten en/of greppels. Het vondstmateriaal

zal naar verwachting hoofdzakelijk bestaan uit (baksteen)puin, aardewerk, bot, botanische macroresten en houtskool. Er geldt een middelhoge verwachting voor gaafheid en conservering van eventueel aanwezige archeologische resten.

Voor archeologische resten uit de Nieuwe tijd kan de verwachting worden bijgesteld naar een lage verwachting, mede aangezien de oudst bekende- en de latere historische kaarten geen specifiek landgebruik en/of bebouwing laten zien, tot het moment waarop het plangebied in de jaren '80 als sportpark wordt ingericht.

7. Conclusies en aanbevelingen

Het gespecificeerde verwachtingsmodel van het bureauonderzoek wijst op een reële mogelijkheid op het aantreffen van archeologische resten uit het Neolithicum, de Romeinse tijd, de Late Middeleeuwen en in mindere mate uit de Nieuwe Tijd. Het zijn met name de geologische omstandigheden en de aanwezigheid van bekende vindplaatsen in de omgeving die bijdragen tot deze verwachting.

De hoogste verwachting geldt echter voor bewoningssporen uit de Romeinse tijd. De hoge verwachtingswaarde is gebaseerd op de IKAW, CHS, de Archeologische waarden- en beleidskaart van de gemeente Rijswijk en in belangrijke mate tevens op (sub)recent archeologisch onderzoek in de directe omgeving van het plangebied. Het plangebied bevindt zich in een geologische zone, die geschikt was voor bewoning en waar sporen van bewoning en economische exploitatie uit de Romeinse Tijd ook daadwerkelijk zijn aangetroffen.

Vanwege de huidige inrichting als sportpark wordt vermoed dat binnen het plangebied weliswaar (plaatselijk) verstoringen van de bodem hebben plaatsgevonden, maar dat binnen substantiële delen van het plangebied nog altijd behoudenswaardige archeologische resten aanwezig kunnen zijn. De conservering van de archeologische resten zal naar verwachting matig tot goed zijn.

Aangezien de herinrichting van het plangebied substantiële bodemingrepen met zich mee zal brengen, dient rekening gehouden te worden met archeologische resten. Eventueel aanwezige archeologische resten bevinden zich naar verwachting in de top van de zandige en kleiige afzettingen van de Gantel en in of op aanwezige duinen in de diepere ondergrond. Dergelijke diepgelegen duinen worden slechts bedreigd door diepgaande bodemingrepen als heien en specifiek de aanleg van de tunnel onder de wielerveding.

De voorgenomen herinrichting vormt een bedreiging voor de eventueel aanwezige archeologische resten. Tot op heden zijn echter onvoldoende gegevens beschikbaar om een waardestelling m.b.t. de aanwezige archeologische resten te kunnen doen (het al dan niet behoudenswaardig achten van archeologische resten). Om de aan- of afwezigheid, aard, datering, omvang en kwaliteit van archeologische resten vast te stellen dient een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) te worden uitgevoerd. Dit onderzoek dient in eerste instantie te bestaan uit een archeologisch booronderzoek, waarbij de aanwezigheid van duinen door middel van diepe boringen kan worden bepaald. Het booronderzoek dient, naast het lokaliseren van eventueel aanwezige duinen, in belangrijke mate voor het beschrijven van de bodemopbouw en het vaststellen van aanwezige bodemverstoringen. Voor het vaststellen van de aan- of afwezigheid van archeologische waarden uit de perioden vanaf de Romeinse Tijd dient een proefsleuvenonderzoek (IVO-P) te worden uitgevoerd, waarbij verspreid over het plangebied een aantal proefsleuven wordt aangelegd tot op het niveau waar zich archeologische sporen (kunnen) bevinden. Het doel van dit proefsleuvenonderzoek is het toetsen en aanvullen van het in dit rapport geformuleerde verwachtingsmodel.

8. Lijst afbeeldingen

Afbeelding 1	Kaart van Nederland met positie Rijswijk
Afbeelding 2	Topografische kaart van Nederland met positie plangebied
Afbeelding 3	Het onderzoeksgebied gebied op de geologische kaart van Rijswijk
Afbeelding 4	Overzicht van de archeologische waarnemingen in de directe omgeving van het plangebied
Afbeelding 5	Plangebied op historische kaarten.
Afbeelding 6	Verwachte verstoringsdieptes binnen het plangebied
Afbeelding 7	Het plangebied op een luchtfoto van 2020
Afbeelding 8	Geplande herinrichting plangebied

Foto's Omslag:

Gemeente Rijswijk
Facebook HCR
Website HCR
Website RWV de Spartaan

9. Literatuurlijst

Anoniem 2017, Cultuurhistorische Hoofdstructuur Zuid-Holland. Regio Duin- en Bollenstreek, Den Haag, Provincie Zuid-Holland.

Anoniem, 2018. Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie, versie 4.1, SIKB.

Archeologisch Informatie Systeem ARCHIS.

Bakx, J.P.L. (red.), 2020. Bewoning onder het stuifzand. Archeologische opgraving van sporen uit de Midden-IJzertijd en Merovingische periode op het voormalig campingterrein Molenslag in Monster, gemeente Westland, Delftse Archeologische Rapporten 134, Archeologie Delft/ Sidestone Press, Leiden.

Bloemers, J.H.F., 1978. Rijswijk (ZH), 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten, Amersfoort, Nederlandse Oudheden 8.

Broeke, P.W. van den & H. van Londen, 1995. 5000 jaar wonen op veen en klei – Archeologisch onderzoek in het reconstructiegebied Midden-Delfland, Utrecht; Bult, E.J., 1998. 'Landschapontwikkeling en bewoningsgeschiedenis in en om Naaldwijk'. In: Groenewegen, H.J.M. en Vis, P.W. (red.), Naeltwick 1198-1998, p. 7-23.

Dorenbos, O, O. Holthausen en J.M. Koot 2009. Modderen in een sloot. De vondst van een Romeinse Mijlpaal in Rijswijk (ZH), Westerheem 58, 113-120.

Dorenbos, O, O. Holthausen en J.M. Koot 2009. Langs de Sir Winston Churchill-laan in Rijswijk. Archeologisch onderzoek naar aanleiding van de toevallige vondst van een Romeinse mijlpaal, Rijswijkse Archeologische Rapporten 22, Rijswijk.

Dorenbos, O, O. Holthausen en J.M. Koot 2010. Definitief Archeologisch Onderzoek De Paulinesymfonie Klaroenstraat te Rijswijk, Rijswijkse Archeologische Rapporten 27, Rijswijk.

Dorenbos, O, O. Holthausen en J.M. Koot 2011. Ter Nieburch, Stadhuislocatie. Inventariserend Veldonderzoek, Tweede fase, Rijswijkse Archeologische Rapporten 34, Rijswijk.

Driessen, M. & E. Besselsen (red.), 2014. Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas, Themata 7, University of Amsterdam.

Hessing, W.A.M., 1991. Archeologische Kroniek van Zuid-Holland, Holland, deel 6, p. 340.

Holthausen, O., 2006. Archeologisch Bureauonderzoek & Inventariserend Veldonderzoek Paulineburch, Rijswijkse Archeologische Rapporten 10, Rijswijk.

Immerzeel, A.A.G., 2005, 'Naaldwijk, Nieuwbouwlocatie Holland College', in: Archeologische kroniek van het Westland 2004, Historisch Jaarboek Westland, p. 108-109.

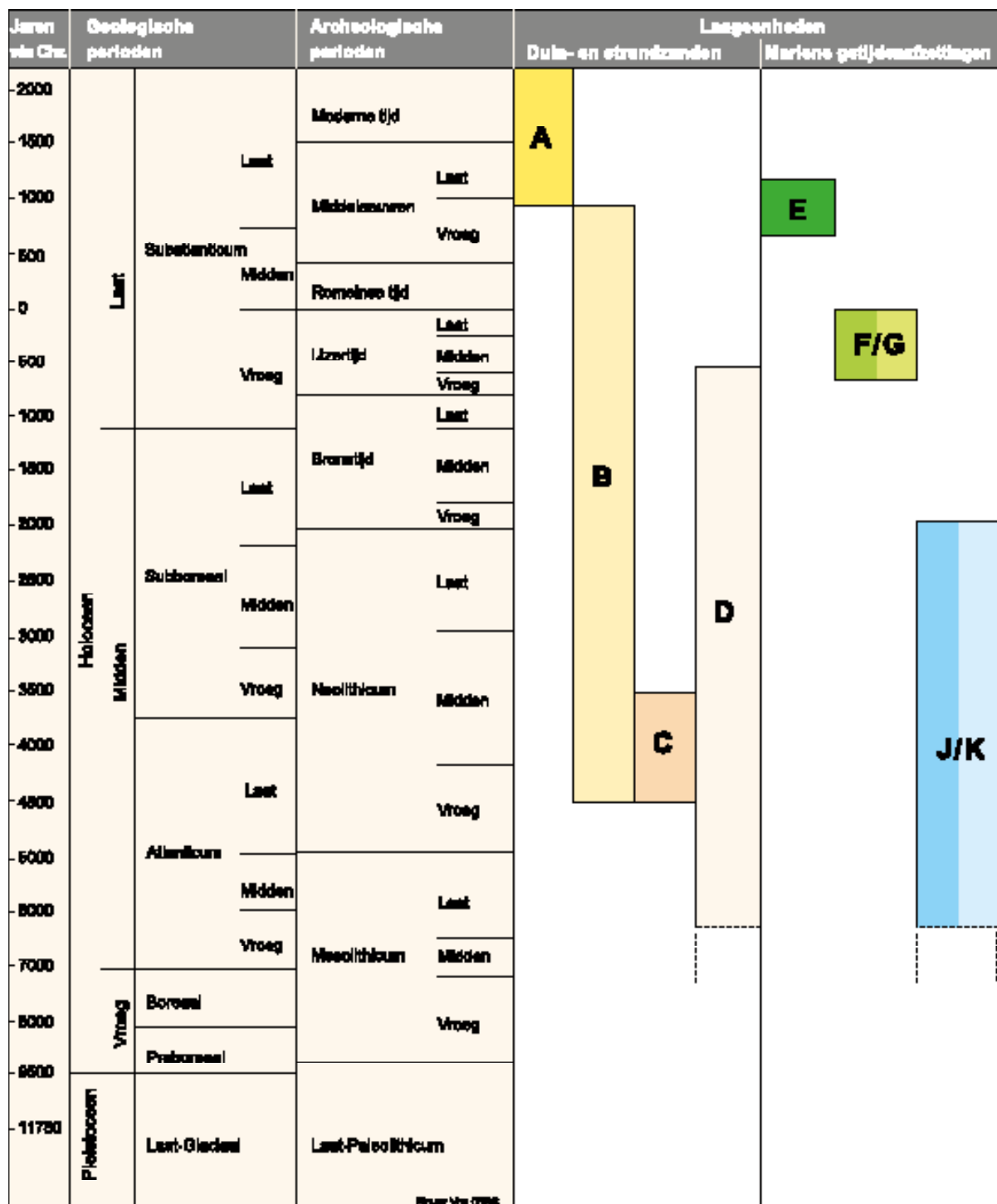
Jonge, W. de en J-L.E. Marcillaud, 2001. 'Iets meer licht op de vroegste Middeleeuwen tussen de mondingen van Oude Rijn en Maas', in: Westerheem, jaargang 50, nr. 2, p. 50-71.

- Jonge, W. de, 2004a. 'Bodemonderzoek Veursestraatweg 118', in: Kwadrant, nr. 2, p. 19-21.
- Jonge, W. de, 2004b. 'Leidschendam Park Leeuwenberg: bewoning in de prehistorie', in: Kwadrant, nr. 2, p. 22-23.
- Kruikius, 1712, Kaart van het Hoogheemraadschap van Delfland, Delft;
- Koot, J.M., 1994. In kannen en kruiken. Veertig jaar archeologisch onderzoek in Rijswijk, Rijswijk, Rijswijkse Historische Reeks deel 11.
- Koot, J.M., 1997. 'Rijswijk: De Strijp', in: Heeringen, R.M. van, en M. Meffert (eds.), 1997. 'Archeologische Kroniek Holland 1996', Historisch Tijdschrift Holland 29, p. 392.
- Koot, J.M., 2001. Archeologische Kroniek van Rijswijk over 2000. In: Ende, W.P.C. (red.) van der, Jaarboek 2001 van de Historische Vereniging Rijswijk, Rijswijk, p.142-147.
- Koot, J.M., 2002. Archeologische Kroniek van Rijswijk over 2001. In: Ende, W.P.C. (red.) van der, Jaarboek 2002 van de Historische Vereniging Rijswijk, Rijswijk, p.148-154.
- Koot, J.M. & M. Simonis, 2006. Cultuurhistorische inventarisatie Rijswijkse Bos – Ter Nieuburch, Rijswijkse Archeologische Rapporten, Rijswijk.
- Koot, 2008. Opgegraven! Archeologisch onderzoek in Rijswijk, Rijswijkse Serie, 13.
- Koot, Hans, Lauren Bruning en Rob A. Houkes 2008, Ypenburg-Locatie 4, Een nederzetting met grafveld uit het Midden-Neolithicum in het West-Nederlandse kustgebied. Leiden.
- Koot, J.M. & O. Dorenbos, 2019. Een opgraving in het Wilhelminapark-Zuidrand te Rijswijk (Z-H), Een opgravingscampagne van een nederzetting uit de Romeinse Tijd, Rijswijk, Rijswijkse Archeologische Rapporten 67.
- Louwe Kooijmans, L.P. & P.F.B. Jongste (eds.), 2006. 'Schipluiden. A neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC', in: *Analecta Praehistorica Leidensia* 37/38.
- Raemaekers, D.C.M., 1997. 'Wateringen 4: A settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 Group in the Dutch Coastal Area', in: *Analecta Praehistorica Leidensia*, Leiden, p. 143-191.
- Vos, P.C., E.C. Rieffe & E.E.B. Bulten, 2007. Nieuwe Geologische kaart van Den Haag en Rijswijk, Den Haag.

Bijlage 1 Verklaring lithostratigrafische laageenheden

<i>Nieuwe terminologie</i>		<i>Oude terminologie</i>	<i>Beschrijving</i>
Formatie van Naaldwijk		Westland Formatie	
	Laagpakket van Schoorl	Duinzanden	
	Laag van Den Haag	Jonge Duinen	Duinzanden aan de kust, met vaak grillig en relatief groot reliëf
	Laag van Voorburg	Oude Duinen	Duinzanden in de vorm van doorlopende strandwallen, met een relatief klein reliëf
	Laag van Ypenburg	Oude duinen	Kleine zandduinen, die geïsoleerd voorkomen op de Laag van Rijswijk/Laagpakket van Wormer
	Laagpakket van Zandvoort	Strandzanden; strandoverslag zanden/washovers	
	Laag van Rijswijk	Strandzanden	Relatief grove, vaak schelphoudende mariene zanden, die voorkomen op (en zeewaarts van) het Laagpakket van Wormer
	Laagpakket van Walcheren	Afzetting van Duinkerke	
	Laag van Poeldijk	Afzetting van Duinkerke II/III	De aan het maaiveld voorkomende Middeleeuwse en post-Middeleeuwse kleilaag; vaak een zware kalkloze klei (de 'deklaag').
	Gantel Laag	Afzetting van Duinkerke I	Mariene afzettingen (zanden en kleien) op de hoofd Hollandveenlaag, en behorende bij het Gantel getijdegeulsysteem
	Laagpakket van Wormer	Afzetting van Calais	
	Wormer afzettingen, ongedifferentieerd	Afzettingen van Calais, ongedifferentieerd	Alle mariene getijde afzettingen, zand en klei (veelal grijs) onder de hoofd Hollandveenlaag
Formatie van Nieuwkoop			
	Hollandveenpakket	Hollandveen	Hollandveenlagen, ongedifferentieerd; alle voorkomende Holocene veenlagen

Bijlage 2 Tijdbalk

- A: Laag van Den Haag (voorheen Jonge Duinen)
 B: Laag van Voorburg (voorheen Oude Duinen)
 C: Laag van Ypanburg (voorheen Oude duinen)
 D: Laag van Rijswijk (voorheen Strandzanden)
 E: Laag van Poeldijk (voorheen Duinkerke II / III Afzettingen)
 F: Gaaiel Laag, idellige afzettingen (voorheen Duinkerke I Afzettingen)
 G: Gaaiel Laag, zandige afzettingen (voorheen Duinkerke I Afzettingen)
 J: Laagpeldet van Wormer, idellige afzettingen (voorheen Afzettingen van Calais)
 K: Laagpeldet van Wormer, zandige afzettingen (voorheen Afzettingen van Calais)